

**PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI KAR
REGIONÁLIS POLITIKA ÉS GAZDASÁGTAN DOKTORI ISKOLA**

ISKOLAVEZETŐ: DR. BUDAY–SÁNTHA ATTILA

IPARI TÉRSÉGEK ÁTALAKULÁSA KÖZÉP-EURÓPÁBAN

Doktori Értekezés Tézisei

Készítette:
Lux Gábor

Témavezető:
Dr. Horváth Gyula

Pécs, 2009.

1. A kutatás céljai és munkahipotézisei

Disszertációm fő vizsgálati területe Közép-Európa iparának hosszútávú átalakulási folyamata és az átalakulás térbeli megjelenése. Feladatomban tartom megismerni és bemutatni a folyamatot mozgató erőket (legyenek azok piaciak vagy – ahogy az a térségben gyakori – az állami gazdaságirányításhoz kötődőek), megvizsgálva hogy milyen kényszerek és lehetőségek érvényesültek az iparfejlődés feltételrendszerében. Célom volt a térségre jellemző közös fejlődési vonások feltárása, de az is, hogy azonosítsam a közép-európai ipari teret tagoló belső különbségeket. Nyugat-Európával összevetve a globális eltérések megragadása, a térségen belüli vizsgálatokban a belső differenciáltság megismerése és okainak kutatása állt érdeklődésem középpontjában. A téma jelentős kiterjedtsége miatt elsősorban három kulcskérdésre koncentráltam:

- a fejlődési folyamatok felvázolására, a közös és eltérő vonások azonosítására;
- a közsféra és az ipar közötti kapcsolatra (tervezési, irányítási, stratégiai kérdésekre);
- a területi differenciálódásra, különös tekintettel a régi ipari térségek válságának és átalakulásának problémakörére.

A dolgozat fő térbeli kerete a szocialista és posztoszocialista Közép-Európa. Ezen a tércategórián a továbbiakban Csehországot, Szlovákiát, Lengyelországot, Magyarországot és Romániát, a posztoszocialista időszakra nézve Szlovéniát értem, tehát nem vizsgáltam azokat az országokat, amelyek egyes földrajzi, történelmi vagy más definíciók szerint Közép-Európához sorolhatók de nem estek a szocialista rendszer fennhatósága alá. Sajátos átalakulási útja miatt a volt Német Demokratikus Köztársaság csak említés szintjén, a közös vonások taglalása kapcsán szerepel, s bár a (poszt-)szocialista országok iparfejlődésének és régi ipari térségeinek vizsgálatakor kitüntetett figyelmet érdemelnének a Szovjetunió és utódállamai, a disszertáció alapjául szolgáló kutatás keretei nem tették lehetővé vizsgálatba vonásukat. Ez csak egy későbbi, posztdoktori kutatási program keretein belül valósulhat meg.

A disszertáció szemlélete empirikus és szintetizáló. A kutatás alapját a szakirodalom feldolgozásán is túlmenően egy olyan ismeretanyag összegyűjtése biztosította, amely (remélhetően) elég széles és mély átfogó következtetések levonásához. Talán nem szokásos doktori értekezésben ilyen tág témával foglalkozni, de a magam részéről a kérdéskört nemcsak érdekesnek, hanem a területi tudományok szempontjából is kiemelkedően lényegesnek tartom. Míg az ipar mind az államszocializmusban, mind azt követően a gazdasági fejlődés egyik kulcstényezőjeként funkcionált és akár működésével, akár válságával erősen alakította a térf-

lyamatokat és területi struktúrákat, az elmúlt másfél évtizedben indokolatlanul kevés tudományos figyelmet kapott. Fontos kutatások születtek egyes országok és térségek iparáról vagy ágazati, iparszervezési kérdésekről (a magyar ipari kutatások tendenciáiról és vizsgálati területeiről értékes átfogó képet ad *Kiss* 2008), de különösen hiányoznak azok a szintetizáló munkák, amelyek az országhatárokon túlnyúló képet nyújtanának egy jelentős gazdasági szektor működéséről és problémáiról. Ezért meggyőződésem, hogy disszertációm hiánypótló munka; közzététele felhívja a figyelmet egy kognitív hézagra, továbbfejlesztése pedig hozzásegítheti a tudományos közösséget a közép-európai ipari probléma differenciált értékeléséhez.

A kutatás során – részben az empirikus kutatások részeredményeiként – öt munkahipotézist fogalmaztam meg. Itt felsorolásuk mellett a hipotézis–tézis-kapcsolatokat is szerepeltetem.

- (H1) Feltételeztem, hogy Közép-Európában az ipar területi fejlődésének folyamatában a térség egészére jellemző megkülönböztető sajátosságok érvényesültek, amelyek az európai félperiférikus–periférikus pozíció következményei, vagy egy, már az első világháború után megindult és a szocializmus alatt teljessé váló különutas fejlődésnek köszönhetőek. → T3
- (H2) Feltételeztem, hogy az ipar területi fejlődésében, különösen az államszocializmus időszakában, erősen érvényesült az állami gazdaságirányítás (tervezés) és ez szignifikánsan hozzájárult a fejlődés különütasságához. A hipotézis pandantjaként feltételeztem, hogy a tervezés 1989–1990 utáni megszűnése (illetve meggyengülése) után a különütasság fokozatosan megszűnt. → T2
- (H3) Feltételeztem, hogy a XX. század második felében végbemenő ipari átalakulás térben differenciált módon valósult meg és ez az elváló tendencia eltérő átalakulási típusokhoz, térformációkhoz vezetett. Nyitott kérdés volt számomra, hogy alapvetően másmilyen-e a régi ipari térségek alkalmazkodása Közép-Európában, továbbá hogy az eltérő átalakulási irányok megfogalmazhatók-e stratégiai alternatívák (versengő jövőképek) formájában. → T1, T4, T6, T7
- (H4) Feltételeztem, hogy bár a piacgazdaságokra való áttérés után is megmaradt az ipar gazdasági és területi különbségeket képző szerepe, Közép-Európában a terciér (szolgáltató) szektor vált a gazdasági fejlődés elsődleges forrásává. Alhipotézisként feltételeztem, hogy ez a változás az ipar térszerkezetében is megragadható. → T5, T6
- (H5) Végül feltételeztem, hogy az ipari átalakulás majd az azt követő fejlődés folyamatában érvényesül a gazdaságon kívüli (társadalmi, intézményi, stb.) tényezők szerepe.

pe, ezek pedig beazonosítható hatást gyakorolnak az egyes térségek fejlődésére. → T1, T7

A kutatás végén az egyes hipotézisek igazolásával, elvetésével illetve árnyalásával hét tézist állítottam fel (lásd 5.1. rész).

2. Kutatási módszerek

A vizsgált téma összetettsége több kutatási módszer együttes alkalmazását tette indokolttá. A kutatás legnagyobb kihívását az jelentette, hogy a vizsgált területen egyszerre érvényesült a bőség zavara és a „mozaikosság”, vagyis a rendelkezésre álló megbízható és releváns adatok, források hiánya. Máshol a verifikáció, az alapanyagok kétes hitelessége és értéke okozott nehézségeket. Ezért ahol lehet, több kutatási módszer együtteséből indultam ki, és megpróbáltam egy-egy állítást vagy felvetést több irányból is tesztelni. A végleges disszertációba már az összes feldolgozott anyag szelekciója, releváns és értékes része került.

- A dolgozat megírásakor alapvetően támaszkodtam a rendelkezésemre álló szakirodalomra. Ezt a széles kört magas szemléleti, módszertani és nem utolsósorban színvonalbeli vagy hitelességi heterogenitás jellemzi, ezért állandó forráskritikára volt szükség. Nagyobb hangsúly esett egyes jó minőségű források által tárgyalt, alaposabban feldolgozott és visszaellenőrizhetőbb területekre; a kevésbé megismerhető pontokban óvatosabb voltam a következtetések megfogalmazásával. Máskor viszont amúgy kétes értékű anyagok is értékes információkkal szolgáltak pl. politikai szándékok, ideológiák megismerésére.
- Amikor lehetőségem volt rá, törekedtem az elsődleges források, elsősorban tervdokumentumok beszerzésére és vizsgálatára, bár nehéz elérhetőségük és nyelvi nehézségek miatt itt elsősorban magyar anyagokra, illetve az EU-integráció folyamata során készült, angolul is beszerezhető koncepciókra, tervekre kell gondolni. Máshol a tervek recepciójából (vagyis a szakirodalomból) szereztem megfelelő információt.
- A megfogalmazott állítások alátámasztására, bizonyítására, illusztrációjaként és fontos, más anyagokban nem tárgyalt hézagok kitöltésére szolgálnak a szövegben elhelyezkedő táblázatok és ábrák. Az alaposabb, szisztematikus elemzést meggátolta illetve nehezítette, hogy a nemzeti statisztikák módszertani, léptékbeli, de minőségi-megbízhatósági okokból is csak nehezen összehasonlíthatóak, erősen hézagosak és a közigazgatási beosztás változásai miatt időben csak fenntartásokkal követhetők. Ennek ellenére három időszakra (1960–1970-es évek fordulója, 1990–1991, 2003–2004) si-

kerrel járt több áttekintő térkép összeállítása, amelyek alkalmasak a közép-európai ipar térszerkezetében bekövetkezett fő változások feltárására és egy önálló (T6) tézis felállítására. A térképeket 3.6–10. és 3.21–26. ábraként építettem be az értekezésbe. Emellett több olyan térkép szerepel a dolgozatban, amely a téma egy-egy részterülete, vagy fontos specifikus jelensége megértésében nyújt segítséget.

- Két magyar és egy lengyel régi ipari térségben terepmunkát folytattam az ipari átalakulás folyamatainak komplex megértése érdekében. Két térségről hosszabb esettanulmány készült, a harmadik pedig hozzájárult részeredmények tisztázásához és árnyalásához.
- A szocialista korszak döntési mechanizmusainak feltárása érdekében levéltári kutatásokat végeztem; az eredmények a korszak általános értékelésében, Baranya megye esetén az esettanulmányba építve szerepelnek a dolgozat anyagában.
- Végül interjúkat folytattam több, az iparral kapcsolatos kutatásokban, vagy tervezésben és döntéshozatalban aktív és korábban szerepet vállalt szakemberrel, kutatóval. Az interjúk eredményei elsősorban a kutatási irányok kijelölésében játszottak szerepet, de nagyon sok segítséget jelentettek az állítások kontrollja során, helyességének verifikálásában vagy elvetésében.

3. A kutatás szerkezete

3.1 Ipari válság és területi átalakulás

A dolgozat első fejezete áttekinti az ipari válság és átalakulás területi tudományokban megjelenő elméleteit, egyben lefekteti a dolgozat további egységeinek pontosabb megértéséhez szükséges fogalmi alapokat. A kutatások fókuszában a *régi ipari térségek*, az ipar koncentrált és nagyméretű struktúráit befogadó, korábban nemzet- és világgazdasági szinten is jelentős, stabil növekedést mutató terei állnak. A dolgozat felhívja rá a figyelmet, hogy körük nagyon változatos, s egyaránt találhatóak közöttük mezorégiók (Ruhr-vidék, Észak-Magyarország, Felső- és Morva-Szilézia), kisebb kiterjedésű ipari körzetek és iparvidékek (Pécs–Baranya), illetve különálló városok és városi agglomerációk (Dunaújváros, Łódz).

A régi ipari térségek sikereiket meghatározott növekedési mintáknak és az őket támogató intézményi, társadalmi és politikai struktúráknak köszönheték, ez a növekedési modell azonban az 1970-es évek új világgazdasági feltételrendszere alatt megkérdőjeleződött és kifulladásra jutott. A kibontakozó ipari válság magyarázatára több elmélet született; a disszertáció négy jelentős összefoglaló munka (*Prisching* 1985, *Steiner* 1985, *Steiner* 2003 és *Boschma* –

Lambooy 1999) alapján ad képet ezek fejlődéséről és eredményeiről. Megállapítom, hogy a magyarázatok fókuszja a világgazdasági és szélesebb társadalmi-gazdasági háttér elemzéséről fokozatosan a térségi belső (endogén) tényezők vizsgálata felé fordult; míg az 1980-as években erősebben meghatározóak voltak az általános közgazdaságtanból kölcsönzött modellek, addig az 1990-es évekre egyre inkább a területi tudományok új koncepciói vették át a vezető szerepet. A disszertáció szemszögéből elsősorban a modern válságelméletek két körét tartom relevánsnak: a termékéletciklus-hipotézist, a szerkezeti modellt és a kumulatív oksági folyamatok jelenségét is szintetizáló, az ipari monostruktúrák káros hatásaira rámutató *túlspecializáció* modelljét, valamint az evolúciós közgazdaságtan eredményeit feldolgozó, a belső alkalmazkodási mechanizmusok sérülését és a térségi tanulás gyengeségeit középpontba állító *hálózati-agglomerációs* modelleket.

1. táblázat

Sikeres és sikertelen átalakulási típusok

Megújulási típus	a.	Sikeres alkalmazkodás	b.	Sikertelen alkalmazkodás
I. a hagyományos ipar megújulása	+	innovatív szerkezetváltás	-	periférikus reintegráció
II. dezindusztrializáció	+	szolgáltatásgazdaság	-	iparvesztés
III. új iparágak megjelenése	+	diverzifikáció	-	önfenntartásra irányuló gazdaság

Forrás: A szerző szerkesztése

Az átalakulás folyamatában eltérő alkalmazkodási utak és kimenteleket különíthetők el. A fejezetben ismertetem és értékelem Hudson (1994) térgazdasági, Cooke (1995) vállalati és Horváth (1990/1998) területi-vállalati szemléletű alkalmazkodási típusait, majd saját, elsősorban empirikus kutatásaimon alapuló, térgazdasági irányultságú és a foglalkoztatási szempontokat illetve szociális költségeket figyelembevevő tipológiára teszek javaslatot (1. táblázat). Értelmezésem szerint *a különbségtétel fő alapja az iparhoz való viszony*; ebben az értelemben az átalakulásban a hagyományos ipar továbbélése, a dezindusztrializáció vagy az új iparágak megjelenése válhat meghatározó elemmé. Az átalakulás azonban lehet sikertelen is; ebben az esetben a rossz hatékonyságú monostruktúrák továbbélése, az erős terciér alternatívák kifejlődése nélkül bekövetkező iparvesztés illetve a térségen kívüli versenyben gyenge, csak a belső túlélés szempontjából releváns iparszerkezet kialakulása válik meghatározóvá. Az egyes típusok komplementer fejlődési utakat képviselnek; általában nem tisztán, hanem valamilyen kombinációban jelentkeznek a területi fejlődésben. Álláspontom szerint az átalakulási utak közül a térségi tudás megőrzését és adaptációját szolgáló átalakulási formák tekinthetők sike-

resebbnek, ez pedig a radikális válságkezelési forgatókönyvek helyett az inkrementalista megoldások alkalmazását helyezi előtérbe.

3.2 Az ipar átalakulása Közép-Európában

A disszertáció legterjedelmesebb egysége az empirikus kutatásokon alapuló fejezet, amely időrendben, három nagy periódusra (két háború közötti időszak, államszocializmus, posztoszocializmus) bontva vizsgálja az ipar területi átalakulási folyamatát. A három fő alfejezet mindegyike az átfogó jelenségek tárgyalásával kezdődik és az országok specifikus fejlődési sajátosságainak elkülönítésével, egyben a folyamatokat illusztráló példák bemutatásával zárul.

Bár a szakirodalom az ipar átalakulásának tárgyalásában az államszocializmus és a posztoszocializmus ellentétét szokta kiemelni, valójában a szocializmus gazdasági és területi diszfunkciói egy szervezettebb fejlődési folyamat következményei. A két világháború között a korábbi egységes gazdasági terek szétesése, a kisállami bezárkózás, majd a válság és a háborús készülődés is az állami gazdaságirányítás megerősödése, a háború alatt totálissá válása felé mutatott. Az iparfejlődésben a hagyományosan fejlett magtérsegek fennmaradó súlya volt meghatározó, amin egyes államok – elsősorban Lengyelország – ipartelepítési programokkal kíséreltek meg változtatni. A korszakban illetve sajátos telepítési tényezőként jelent meg egy-egy térség etnikai összetétele is.

Az államszocializmus periódusa két időszakra, az erőltetett iparosításra és a további időszakot átfogó, korrekciós kísérletek által jellemezhető reformszocializmusra oszlik. Az erőltetett iparosítás korszakát nagyfokú fejlesztéspolitikai homogenitás és a szocialista tábor egészének valamint egyes tagállamainak izolációja jellemezte; a nagy forrásigényű programok csak az infrastruktúrától és a lakosságtól történő elvonás segítségével voltak megvalósíthatók. A fejlesztési folyamatot átfogta a *nem-gazdasági* (politikai-ideológiai illetve védelmi-katonai) *racionalitás*, a totálisan központosított, de belülről fragmentált és instabil irányítási rendszer, valamint a területi fejlődés eltorzulása. A deklarált kiegyenlítési célokkal szemben a cselekvés egy háromlépcsős „fejlesztési hierarchián” alapult, ahol a közigazgatási beosztás mentén erős allokációs diszkrimináció érvényesült, ezt a rangsort felülírhatták a kiemelt fejlesztési projektek, mindezt pedig a biztonságpolitika igényei. Bár az elméleti munkák a szovjet területi tervezési elvek (komplex gazdasági körzetek) átvételét hangsúlyozták, ez nem valósult meg; a fejlesztésekben az ipari termelés fokozásának kényszere érvényesült a területi kiegyenlítési szempontok helyett, a preferált terekben pedig a monofunkcionalitás emelkedése, az iparszerkezet egyoldalúvá válása következett be, amit a gyors növekedésen átment vagy újonnan lét-

rehozott városi központokban *urbanizációs hiányjelenségek* (lakás-, infrastruktúra-, szolgáltatás- és áruhiány) megjelenése kísért. Közép-Európa egészében emelkedtek a területi különbségek; a heterogén térben véghezvitt erőltetett iparosítás eredményei elsősorban a már eleve fejlett ipari térségekben és néhány új ipari központban jelentek meg.

Az 1950-es évek második felében, majd az 1960-as években a korábbi növekedési modell kudarcát látva az iparpolitika részleges átalakítására került sor. A reformkísérletek nem paradigmaváltást, hanem a politikai rendszeren belül adódó lehetőségek erősebb kihasználását jelentették, s az országoként eltérő gazdaságfejlesztési modellek kialakulásához vezettek. A gazdaságirányításban általában a tervezési rendszer lazítása és a középső irányítási szintek megerősödése volt jellemző; a korábbi szénalapú technológiákat részben felváltották a szénhidrogénekre alapozott, kisebb üzemméretet és térben egyenletesebb ipartelepítést lehetővé tevő új bázisképző iparágak. A korszakban több állam (elsősorban Lengyelország és Magyarország) kísérletezett *területfejlesztési politikák* bevezetésével. A területfejlesztés korrekciós eszközként, elsősorban vidéki ipartelepítési kampányok révén jelent meg a gazdaságfejlesztésben és nem került be a fejlesztéspolitika főáramába; így a gazdasági tér szerkezetét nem volt képes alapvetően átalakítani, csak a meglévő elosztás korrekcióját érthette el. Az egyoldalúan fejlett monofunkcionális ipari térségek problémáit a fejlesztéspolitika nem tudta kezelni; a kisebb jelentőségű konszolidációs és diverzifikációs intézkedések elsősorban szociálpolitikai indíttatásúak voltak.

A rendszerváltások után a közép-európai országokban széles és mély ipari válság bontakozott ki. Kutatásaim alapján megfogalmazom, hogy a válság fő kiváltó okai és a problémákra adott kezdeti reakciók nagyon hasonlóak voltak Nyugat- és Közép-Európában. Az eltérések oka nem az egyoldalúan fejlett térségek kialakulása és válsága (itt inkább közös vonásokról beszélhetünk), hanem három specifikus tényező:

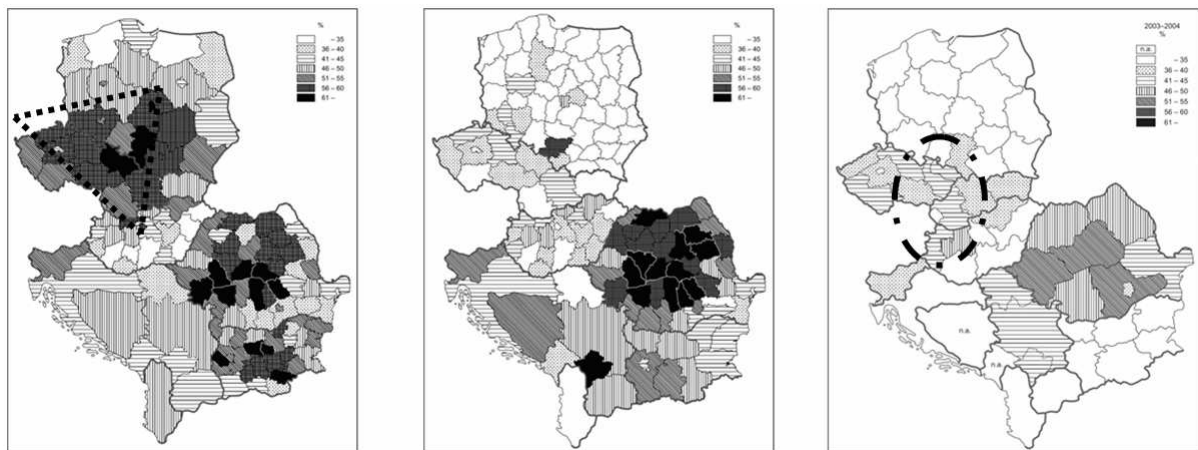
- a *szocialista gazdaságpolitika diszfunkcionális területi működésébe* (az egyoldalúan fejlesztett és sokszor súlyosan elavult iparszerkezetű térségek nagy száma)
- a *gazdasági alkalmazkodást elősegítő mechanizmusok sérülése* (a szocialista gazdaságok globális és belső izolációja, a nem-piaci racionalitás továbbélése, intézményi és politikai okok)
- *rendszerváltás új feltételrendszerében* (kaotikus döntéshozatali környezet, a gazdasági és politikai tőke hiánya, iparellenesség)

Összességében a szocialista ipari térségek válsága okaiban és lefutásában egylényegű a nyugati példákkal, azonban a gazdasági fejlődés és politika sajátosságai miatt szélesebb és mélyebb volt azoknál. A piacgazdaság első éveiben jelentős kontinuitás érvényesült az ipar terü-

leti fejlődésében, és az átalakulás meghatározóan passzív módon, aktív *szerkezetátalakítás* helyett passzív *szerkezetátalakulással* ment végbe, amely erős dezindusztrializációs folyamatot eredményezett. A dezindusztrializáció térben egyenlőtlenül ment végbe: jobban érintette a délkeleti országokat mint az északnyugatiakat, miközben országokon belül fennmaradtak az alapvető iparosodottsági törésvonalak, és az új feldolgozóipari növekedési zóna is a XX. század elejétől kimutatható ipari magterületet nagyjából lefedő pozícióban helyezkedik el (1. ábra). A fejezetben a dezindusztrializációs (tercierizációs) folyamat differenciált értékelése mellett érvelek: értelmezésem szerint a terciarizáció egyszerre tekinthető a (túl)iparosodott szocialista gazdasági szerkezet korrekciójának, modernizációs folyamatnak, de a gazdasági gyengeség és elmaradottság jelének is. Az értelmezések térben differenciáltak: az első komponens univerzális, a második és harmadik azonban centrum–periféria típusú konfigurációkon keresztül jelenik meg a gazdasági-társadalmi térben.

1. ábra

Az ipari foglalkoztatás aránya (1970–1971, 1990–1991, 2003–2004, %) és az ipari magterületek

Forrás: Nemzeti statisztikai évkönyvek alapján a szerző szerkesztése

Közép-Európában a korábbi ipari örökség továbbélése mellett elsősorban a betelepülő külföldi tőke telephelyválasztása gyakorolt hatást a térszerkezet alakulására. A dualitás, amely erős hatékonysági (tőkeellátottsági, termelékenységi, exportteljesítményben jelentkező, stb.) különbségeket hordoz, egyszerre ágazati és területi jelenség, a területi különbségek új alakítójaként lépett fel. A folyamat fő kedvezményezettjei a nyugati országrészek, nagyobb városok és közlekedési folyosók, de kimutatható az is, hogy a telephelyválasztásban a korábbi ipari hagyományok továbbélése érvényesül. Közép-Európa egészében az ipar szerepe térben differenciált, ami alapján három régiótípust különítem el:

- a központi (fővárosi) régiókban a növekedés elsődleges forrása a terciér szektor, elsősorban a modern üzleti szolgáltatások; ugyanakkor megtalálhatók egyes kiemelkedően fejlett iparágak valamint ipari támogató funkciók;
- az átmeneti régiók (nyugati határtérségek, de sikeresen átalakult régi ipari térségek is) a duális ipar kialakulásának nyertesei és a külföldi tőke fő befektetési célterületei. Növekedésükben az ipar szerepe meghatározó, s jelenleg ennek továbbfejlesztésére valamint iparuk területi beágyazottságának javítására van szükségük;
- a hagyományos (aluliparosodott) és új (dezindusztrializálódott) perifériákon az átalakulás negatív típusai dominálnak, lemaradásuk leküzdése érdekében pedig a közpolitikák által támogatott újraiparosításra, s ezen belül szociális regenerációra van szükség.

Az ipar térben differenciált jelentősége mellett a versenyképességi tényezők körének átalakulását is tapasztalhatjuk, amely a telephelyválasztási döntésekben is egyre inkább megjelenik (2. táblázat). Megállapításaim szerint relatív mértékben csökken a fizikai elhelyezkedés és az abszolút költségelőnyök szerepe, miközben egyre nagyobb jelentőségre tesznek szert a minőségi munkaerőellátás, a jól működő térségi intézményrendszer, a hálózatosodás és a gyors, jó alkalmazkodóképesség tényezői.

2. táblázat

Az ipar átalakuló versenyképességi tényezői Közép-Európában

Első szakasz (1990–2002)	Második szakasz (2002–2008)
<i>Közúti elérhetőség</i>	Közúti elérhetőség (légiközlekedés ↑)
Földrajzi elhelyezkedés, nyugati felvevőpiacok közelsége	Nyugati és belső felvevőpiacok közelsége
<i>Olcsó munkaerő</i>	<i>Nyugat-európainál olcsóbb, képzett munkaerő</i>
Ipari hagyományok	Szaktanácsadás, műszaki és természettudományos felsőoktatás
Rugalmasság, gyors reagálás, megbízhatóság, alkalmazkodóképesség	<i>Rugalmasság, gyors reagálás, megbízhatóság, alkalmazkodóképesség ↑</i>
Adókedvezmények és más vállalati támogatások	<i>Helyben elérhető, magas színvonalú üzleti szolgáltatások</i>
Geopolitikai helyzet (kapu- és tranzitszerep, stb.)	Innováció, K+F közelsége ↑ Urbanizációs előnyök ↑ Hálózatok, iparági körzetek (klaszterek) kialakulása ↑

Jelmagyarázat: A dőlt jelölés a kiemelt fontosságú, a nyílak a jövőben növekvő jelentőségű tényezőket jelölik

Forrás: A szerző szerkesztése

3.3 Átalakulási forгатókönyvek Közép-Európában

A kutatási eredmények részletesebb illusztrációjaként két régi ipari térség, a lengyel Felső-Szilézia és a magyar Pécs–Baranya eseteit ismertetem. Itt két eltérő léptékű, eltérő adottságú területről és két markánsan eltérő fejlődési útról van szó: Felső-Szilézia erősen urbanizált ipari magterület, amely Nyugat-Európa klasszikus régi ipari térségeihez (Ruhr-vidék, Limburg, Midlands) hasonló komplex átalakuláson ment keresztül; az átalakulás hagyományos irányokat követ, s egyszerre épít a hagyományos ágazatok szerkezetváltására, új ágazatokkal megvalósított diverzifikációra és a nagyvárosi adottságokat kiaknázó terciér fejlődés lehetőségeire, amit a térségi döntéshozók részéről intenzív alulról kezdeményezett intézményépítési folyamat kísért. Bár „tipikus” régi ipari térség, Felső-Szilézia hosszabb távon a központi régiókra hasonló fejlődési előnyökkel is számolhat, ha sikeresen kezeli a városegüttes irányítási, gazdasági problémáit.

Felső-Sziléziával szemben Pécs–Baranya egy idő után inkább atipikus pályát járt be, átalakulása ellentmondásos. Az uralkodó ágazat a privilegizált, de egyre jobban elöregedő szén- és uránbányászat volt, külső igények által meghatározott periférikus iparfejlődés zajlott le. A perifériajelleg azonban részben ellensúlyozni tudták a város túlélő kulturális, oktatási és szolgáltatófunkciói, másrészt a városi elit, társadalom részéről az államszocializmus és a posztiszocializmus idején is innovatív diverzifikációs, szerkezetátalakítási és (szélesebb értelemben vett) decentralizációs kezdeményezések születtek. Az átalakulás következménye mély dezindusztrializáció lett, amelynek specifikus adottságaiból adódóan Pécs a pozitív hozadékát is élvezi; a térség fennmaradó ipara periférikus pozícióban integrálódott az európai gazdaságba. Pécs az államszocializmus alatt a „megreformálhatóság” határaiba ütközött; ma a lokális–regionális intézmények gyengeségével és a terciérizációra alapozott átalakulási út korlátjaival kell szembesülnie.

4. Kutatási eredmények

A disszertáció fő eredményeit hét tézisben foglaltam össze. A tézisek nem tekinthetők egy az egyben a hipotézisek tükörképének, de összességében választ adnak az általuk felvetett dilemmákra. A tézisekből öt kapcsolódik az ipar hosszútávú átalakulási folyamataihoz, míg kettő, (T1) és (T7) specifikusan a régi ipari térségek átalakulási útjai alapján megfogalmazható következtetés.

- (T1) Generálisan és specifikusan igazoltam, hogy az ipari átalakulás eltérő típusok mentén valósulhat meg, és ezek a típusok mind pozitív, mind normatív kategóriákként értelmezhetők. Az átalakulási típusok három fő iránya a hagyományos ipar megújulásához, a dezindusztrializációhoz illetve az új iparágak megjelenéséhez kötődik, az egyes típusokon belül pedig sikeres és sikertelen átalakulási forgatókönyvek különíthetők el. Így a megújulási utak száma hat (innovatív szerkezetváltás, periférikus reintegráció, szolgáltatás gazdaság, iparvesztés, diverzifikáció és önfenntartásra irányuló gazdaság), de az egyes típusok nem csak különállóan, hanem egymással keverten is megjelenhetnek a térségi átalakulásban. (T1) hozzájárul (H3) igazolásához, és a részletesebb vizsgálatok, különösen a térségi esettanulmányok (H5) szerepét is kimutatják az adaptáció sikere vagy sikertelensége között. A felállított átalakulási tipológia differenciáltan értékeli az átalakulás jelenségeit illetve ezen belül az ipar továbbélő szerepét, és a későbbiekben elkészített esettanulmányokban is felhasználható.
- (T2) Közép-Európa iparának hosszútávú területi fejlődésében kimutattam az állami gazdaságirányítás befolyásoló szerepét. Bebizonyosodott, hogy e tekintetben az államszocialista fordulat nem jelentett törést, hanem a jelenség gyökerei a két világháború közötti fejlődési sajátosságokban találhatók meg. Ebben a tekintetben a rendszerváltás teremtett merőben új feltételrendszert, mivel megsemmisítette a korábbi gazdaságirányítási rendszert, amely később sokkal gyengébben épült újjá. A gazdaságirányítás beavatkozási logikája mindvégig ágazati szemléletű volt, amit egyes időszakokban gyenge területi korrekciós intézkedések egészítettek ki; működését korszakonként eltérő mértékű diszfunkcionalitás jellemezte, ami az 1940-es és 1950-es években volt a legsúlyosabb. (T2) igazolja (H2) hipotézis felvetéseit.
- (T3) Kutatásaimmal bebizonyítottam, hogy az államszocialista iparban kialakult válság okai és jelenségei az eltérő politikai feltételrendszer dacára összevethetők Nyugat-Európa fejlődési folyamataival. Az átalakulás nem alapvető vonásaiban, hanem az államszocialista fejlődés három specifikus vonásában, a szocialista gazdaságpolitika területi diszfunkcióiban, a gazdasági alkalmazkodást elősegítő mechanizmusok sérülésében valamint a rendszerváltás új feltételrendszerében mutat eltérést nyugati pandantjától; a posztszocializmus ipari válsága időben megkésett, térben kiterjedtebb, hatásaiban pedig súlyosabb volt a nyugatinál, de nem volt *lényegileg* másmilyen. A (T1)-ben lefektetett ipari átalakulási típusok Közép-Európa régi ipari térségeiben is megfigyelhetők és elválaszthatók egymástól. (T3) és kisebb mértékben (T2) implikálja (H1) részleges elvetését (pontosabban árnyalását): az ipar területi fejlődése egyes vo-

násaiban eltérő volt a két eltérő gazdasági rendszerben, de ez nem más minőségi kategóriák, hanem hangsúlyok és fokozatok kérdése.

- (T4) A kutatások során a szintézis mellett feltártam a közép-európai iparfejlődés belső differenciáltságát, a nemzeti és szubnacionális különbségek térformáló szerepét. Kimutattam, hogy az eltérő területi örökségek erős folyamatossága jellemzi az iparfejlődés hosszútávú folyamatait, illetve hogy a nemzeti iparpolitikák még az államszocializmus homogenizáló hatása alatt is területi differenciálódást eredményeztek Közép-Európában. A posztoszocializmus során a közép-európai ipari tér többszátatúsága továbbra is fennmaradt, kimutatható különbségek mutatkoznak a fejlettebb északnyugati és az elmaradottabb, súlyosabb dezindusztrializációt elszenvedő délkeleti államok között. (T4) alapokat ad (H3) verifikációjához.
- (T5) Igazoltam, hogy az ipar gazdasági fejlődést befolyásoló és területi különbségeket alakító szerepe megmaradt a rendszerváltás után is. Ugyanakkor (H4) feltételezései nem igazolódtak be: bebizonyosodott, hogy a terciér szektor csak a foglalkoztatásban szerzett domináns szerepet, s az ipar meghatározó, bár eltérő szerepet tölt be a központi, átmeneti és periférikus régiók gazdasági fejlődésében. A modern szolgáltató funkciók megjelenése csak a központi régiók számára elégséges versenyképességi tényező (bár bizonyos ipari tevékenységek és funkciók itt is megtalálhatók); az átmeneti régiókban az ipar vált a kedvező gazdasági pozíció forrásává, míg a hagyományos (aluliparosodott) és új (az ipari válság során dezindusztrializálódott) perifériákon a reindusztrializáció a kitörés fő eszköze. Az utóbbi két régiótípusban is emelkedett a terciér szektor szerepe, de jobbra nem vált nemzetközi szintű versenyképesség forrásává. A terciérizáció egyszerre értelmezhető a (túliparosodott) szocialista gazdasági szerkezet korrekciójaként, modernizációs folyamatként, de a gazdasági gyengeség és elmaradottság jeleként is, de az értelmezések térben differenciáltak: az első komponens univerzális, a második és harmadik azonban centrum–periféria típusú konfigurációkon keresztül jelenik meg a gazdasági-társadalmi térben.
- (T6) A dolgozat különálló eredményének tartom a közép-európai ipar térszerkezetének három ponton (az 1970-es évek elején, 1990-1991-ben és 2003-2004-ben) elvégzett teljes felmérését, amely a foglalkoztatásban és beruházások alakulásában is kimutatta a változások és a folytonosság kettősségét. Kirajzolódik a dezindusztrializáció átfogó folyamata és ennek belső (nemzeti illetve szubnacionális) differenciáltsága, de az is látható, hogy a fővárosokat leszámítva a korábbi ipari magterületek országokon belül

és Közép-Európa egészét tekintve is megőrizték vezető szerepüket. (T6) igazolja (H3) hipotézist és további információkat szolgáltat (H4) értékeléséhez.

- (T7) Végül két térségi esettanulmányon keresztül részletesen szemléltettem az ipari alkalmazkodás mechanizmusait, kimutatva a differenciált átalakulási típusok (és az ezekből levezethető divergens jövőképek) érvényesülését a területi fejlődésben, továbbá bebizonyítva, hogy az örökölt térségi tényezők és az intézményi adottságok szignifikáns szerepet játszanak az átalakulás sikerében vagy sikertelenségében. (T7) tulajdonképpen (H1) kivételével az összes hipotézis „kísérleti terepe”, de különösen fontos eredményeket szolgáltat (H3)-hoz és (H5)-höz, hozzájárulva azok verifikációjához.

5. További kutatási irányok

A disszertáció elkészítése és beterjesztése jelentős állomás kutatásaim során, de nem tekinthető a vizsgálatok végpontjának. A kutatási folyamat során több olyan kérdést és érdeklődésre számot tartó területet tártam fel, amelyek nem fértek be az időbeli és területi keretekbe, és későbbi munkákban kívánom feldolgozni őket. Itt bőségesebb kifejtés nélkül, felsorolásszerűen három fő irányt vázolok fel.

- Természetesen szükség van az empirikus kutatások kiterjesztésére, mind általánosan, mind a komplex szemléletű térségi esettanulmányok számának bővítésével. Magyarországon két régi ipari térség, Észak- és Közép-Magyarország tűnik perspektivikus irányúnak; az elsőben a mély depresszió, a másodikban a viszonylag sikeres, de több tekintetben sebezhető (és a gazdasági válság által meg is rendített) új növekedési pálya okán. A nemzetközi kitekintés fokozása érdekében vizsgálatokat tartok szükségesnek egy délkeleti országban (Romániában vagy Bulgáriában), de legalább ilyen fontos Csehország, Lengyelország és talán Szlovákia ipari térségeinek terepmunkán történő megismerése.
- Hosszabb távon elképzelhető a térségi fókusz tágítása a különleges kutatási problémákat jelentő, de legalább olyan érdekes kérdéseket felvető posztszovjet térség felé. A Szovjetunió iparfejlesztése majd ipari válsága méreteiben és mértékében (mértéktelenségében?) is lenyűgöző; kérdéses, hogy ez értékelhető-e a közép-európaiaktól eltérő folyamatként, vagy csak a kontinentális ipari rendszerek és az országnyi ipari térségek illúziójáról van szó.

- Az ipari és a bővebb gazdasági átalakulás folyamatában sokan annak lezárulásáról, a poszt szocializmusból poszttranzíciós korszakba történő átmenetről beszéltek. A 2008-ban kibontakozó ipari válság azonban világszerte visszavetette az ipar fejlődését és úgy tűnik, megrengeti a kívülről vezérelt növekedés következményeit eddig inkább élvező mint elszenvető Közép-Európa iparát. Számomra elsősorban nem a rövidtávú válságjelenségek érdekesek, mivel a válságok jönnek és mennek. Érdeklődésem tárgya inkább a hosszabb távon bekövetkező alkalmazkodás: vajon a változások előtérbe helyezik-e az ipari megújulás és a belső erőforrásokra alapozott növekedés eddig halogatott stratégiáinak alkalmazását, vagy nagyobb volumenű delokalizáció következik be és a dezindusztrializáció destruktív formái ütik fel a fejüket. Kiinduló hipotézisként erősen feltételezem, hogy az ipar hosszabb távon is a területi versenyképesség meghatározó komponense marad Közép-Európában, és ez az ipar egy külföldi működőtökében szegényebb környezetben, de a külföldi és belföldi ipar erősebb hálózatos együttműködését megvalósítva működik majd; az azonban még nem látszik tisztán, hogy ez az *alapvetően optimista* várakozás pontosan milyen formákat ölt majd.

6. Publikációk

Folyóiratban és tanulmánykötetben

Lux Gábor (2005): A magyar fejlesztéspolitika térszemlélete és a második generációs programozás területi vetületei. *Tér és Társadalom* 3–4., 81–93.

Lux Gábor (2006): Indusztria Gyermekai: magyar iparvárosok a XX. században. Konferenciabeszámoló. *Tér és Társadalom* 3., 109–115.

Lux Gábor (2006): Az iparpolitika fejlődési pályái a volt szocialista országokban – hasonlóságok és eltérések. Rácz Szilárd (szerk.): *Regionális átalakulás a Kárpát-medencében*. Magyar Regionális Tudományi Társaság, Pécs, 55–64.

Lux Gábor (2007): A válságtól a regenerációig: régi ipari térségek megújulási stratégiái. Buday-Sántha Attila – Rácz Gábor (szerk.): *Évkönyv 2007*. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kara, Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, Pécs, 239–254. o.

Lux Gábor (2008): Egy közép-európai világváros? Ipari válság és szerkezeti átalakulás Felső-Sziléziában. *Területi Statisztika* 1., 41–56.

Lux, Gábor (2008): Industrial Development, Public Policy and Spatial Differentiation in Central Europe: Continuities and Change. Discussion Papers No. 62. Centre for Regional Studies, Pécs. 58 p.

Lux Gábor (2008): Az ipari parkok szerepe a területi versenyképességben. Buday-Sántha Attila – Zemlényné Bartha Júlia (szerk.): *Évkönyv 2008*. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kara, Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, Pécs, 196–211.

Lux, Gabor (2009): Divergent patterns of adaptation among Central European Old Industrial Regions. *European Spatial Research and Policy* 1, pp. 145–157.

Lux Gábor: Industry in the Carpathian area. Gál, Zoltán – Rácz, Szilárd (eds.): *Socio-Economic Analysis of the Carpathian Area. Discussion Papers Special*. Centre for Regional Studies, Pécs, pp. 111–116.

Konferenciakötetben és online

Lux Gábor (2005): A szerkezetátalakítási politika feltételei Nyugat-Európában és a volt szocialista országokban. Gulyás László – Baló Tünde (szerk.): *Európai Kihívások III. Tudományos Konferencia*. Szegedi Tudományegyetem, Szegedi Élelmiszeripari Főiskolai Kar, Szeged, 98–102.

Lux, Gabor (2006): Industrial development and transformation processes in two Hungarian Old Industrial Regions. Mendelnet 2006. *Sborník abstraktů z evropské vědecké konference doktorandů. Mendelova Zemědělská a Lesnická Univerzita v Brně, Provozně Ekonomická Fakulta*, Brno, 36. [Teljes tanulmány a mellékelt CD-n, 7 o.]

Lux Gábor (2006): Régi ipari térségeink jövője a regionális fejlődés szemszögéből. Kristóf Tamás – Tóth Attiláné (szerk.): *Globális és hazai problémák tegnapról holnapig. VI. Magyar (Jubileumi) Jövőkutató Konferencia*. Arisztotelész Stúdium Bt., Budapest, 220–224.

Lux, Gabor (2006): The role of Objective 2 programmes in industrial conversion. *4th International Conference for Young Researchers of Economics. Volume I*. Szent István Egyetem, Gödöllő, pp. 296–302.

Lux, Gabor (2007): *The changing spatial structure of industry in Central Europe. Paper submitted for the international conference Regional Development in Central and Eastern Europe, Warsaw, 20–22. September 2007.* 23 p. http://www.euroreg.uw.edu.pl/doc/KONFERENCJA_CEE/SESSION_1.php [2008. 01. 07.]

Lux, Gabor (2007): Industrial transformation in Central European space: continuities and change. *Workshop Reader for the Transforum Summer Academy in Krakow/Poland on September 13th/14th, 2007*, pp. 56 – 58.

Lux, Gabor (2007): Industrial decline and the possibilities of regeneration in post-socialist Old Industrial Regions. Kinga Kerekes (ed.): *The Proceedings of the International Conference Competitiveness and European Integration October 26–27., 2007, Cluj–Napoca Romania. Regional and Rural Economics*. Editura Alma Mater, Cluj–Napoca, pp. 82–86.

Lux Gábor (2007): A szolgáltatásfejlesztés mint ipari válságkezelési stratégia. Gulyás László – Gál József – Baló Tünde (szerk.): *Európai Kihívások IV. Nemzetközi Tudományos Konferencia*. Szegedi Tudományegyetem, Mérnöki Kar, Szeged, 511–515.

Lux, Gabor (2008): *Planning, public policy and the transformation of Old Industrial Regions in Central Europe*. Paper submitted for the AESOP Young Academics PhD Workshop „Doing Planning Research”. Hindsæter hotel, Jotunheimen National Park, Norway. 14 p. <http://www.aesop-youngacademics.net/showyaprintdoc.php?docid=488> [2008. IX. 10.]

Lux, Gabor (2009): *The spatial dimension in Hungarian economic planning, 1945 to 2008 and beyond*. Paper submitted for the AESOP Young Academics Conference „Planning as Rear View Mirror or Crystal Ball? Diversities of Planning Cultures, Traditions, Identities”. Vienna, Austria. 9 p. <http://www.aesop-youngacademics.net/showyaprintdoc.php?docid=566> [2009. IV. 27.]

Egyéb publikációk

Lux Gábor (2003): *A Kondratyev-ciklusok és a magyar gazdaság*. OTDK dolgozat. PTE Közgazdaságtudományi Kar, Pécs.

Glück Róbert – Lux Gábor (szerk.) (2005): *Évkönyv 2004–2005. I. Kötet*. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, Pécs.

Lux Gábor (2005): Integrált falusi turizmus a térségi marketingben. Glück Róbert – Lux Gábor (szerk.): *Évkönyv 2004–2005. I. Kötet*. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, Pécs. 346–353.

Buday-Sántha Attila – Lux Gábor (szerk.) (2007): *Évkönyv 2006*. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kara, Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, Pécs.

Lux Gábor – Rácz Szilárd (2007): A városok szerepe a regionális fejlődésben. Beszámoló a Magyar Regionális Tudományi Társaság IV. vándorgyűléséről. *Tér és Társadalom* 1., 177–180.

Bajmóczy Zoltán – Lux Gábor – Rácz Szilárd (2008): Tabu-e az ipar a területfejlesztésben? Beszámoló egy miskolci konferenciáról. *Területi Statisztika* 1., 94–97.

Hajdú, Zoltán – Lux, Gábor – Pálné, Kovács Ilona – Somlyódyné Pfeil, Edit (2009): *Local Dimensions of a Wider European Neighbourhood: Crossborder Relations and Civil Society in the Hungarian–Ukrainian Border Area The Case of the EUDIMENSIONS Project. Discussion Papers No. 71*. Centre for Regional Studies, Pécs. 64 p.

Megjelenés alatt

Lux, Gabor: *The dilemmas of post-transformation industrial development in Central European Economies*. 16 p. [**Az Orosz Tudományos Akadémia magyar-orosz tanulmánykötetében, orosz nyelven**]

Lux, Gabor: *From industrial periphery to cultural capital? Restructuring and institution-building in Pécs*. 22 p. [**Angol nyelvű tanulmánykötetben**]

Lux Gábor: *Reindustrializáció Közép-Európában*. 10 o. [**Magyar nyelvű tanulmánykötetben**]

Lux Gábor: *The re-emerging role of industry in Central European economies*. 16 o. [**Angol nyelvű tanulmánykötetben**]